

AusArt

ISSN: 2340-9134

ISSN: 2340-8510

javier.diez@ehu.eus

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea
España

Iragüen Zabala, Oihane
Ziberfeminismoa, politika identitarioen desagite eta berregitea
AusArt, vol. 5, núm. 1, 2017, Junio, pp. 11-23
Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea
España

DOI: <https://doi.org/10.1387/ausart.17801>

Disponible en: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=695881115001>

- ▶ [Cómo citar el artículo](#)
- ▶ [Número completo](#)
- ▶ [Más información del artículo](#)
- ▶ [Página de la revista en redalyc.org](#)

redalyc.org

Sistema de Información Científica Redalyc
Red de revistas científicas de Acceso Abierto diamante
Infraestructura abierta no comercial propiedad de la academia

ZIBERFEMINISMOA, POLITIKA IDENTITARIOEN DESEGITE ETA BERREGITEA

Oihane Iragüen Zabala

Universidad del País Vasco / Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU). Arte eta Teknologia Saila.
Doktoregaia

Laburpena

Ziberfeminismoak¹ artea eta teknologiaren arteko harremanak zehazten eta eraldatzen ditu, nahiz eta esparru ezberdin bi hauek kontrako itxura euki gaur egun euren arteko harremana geroz eta estuagoa da, postmodernitatean eta posthumanitatean euren arteko mugak bat egiten dute. Ziberfeminismoak artearen bitartez kontraesanak azaleratzen ditu, semiotikaren aldakortasuna gailentzen du, harremanak eraldatzen eta eztabaidatzen ditu, identitateen eta mugen plastikotasunarekin jokatzeko du eta arauen elastikotasunaren hausturara eramaten du edo eraman beharko luke.

Hitz gakoak: CYBORG; FEMINISMOA; ZIBERFEMINISMOA; IDENTITATEA;
KODEA

CYBERFEMINISM, DOING AND UNDOING IDENTITY POLICIES

Abstract

Cyberfeminism defines and changes the relationship between art and technology. Although both areas seem contradictory, nowadays, its relationship is closer. In postmodernity and post humanity, the border between both is united. Cyberfeminism through art exposes its contradictions, the capacity of change through semiotics, the plasticity of identity and its borders and the rupture of policies.

Keywords: CYBORG; FEMINISM; CYBERFEMINISM; IDENTITY; CODE

.....
Iragüen Zabala, Oihane. 2017 . "Ziberfeminismoa, politika identitarioen
desegite eta berregitea". *AusArt* 5 (1): 11-23 DOI: 10.1387/
ausart.17801

“En francés sistema operativo se llama “systeme d’exploitation”, así que lo mínimo de lo mínimo es ser dueñas de nuestro propio sistema de explotación”.

(Xoy1: Ensayos sobre género y ciberespacio, 2010, 174. orria)

Ziberfeminismoan, XOY1 liburuan galdera bat proposatzen da: *“¿cómo generar competencia en la creación de imaginarios emancipadores desde la práctica simbólica y creativa en el mundo online y en su entramado tecnológico?”* (Xoy1 2010, 9).

Testu honek galdera horren inguruan hausnartzeko xedea eta intentzioa du. Semiotika berez gizartearen erdigunean kokaturiko simbolo-sistema da, sistema hau signo bakoitzak bestearekiko duen erlazioaren bitartez eraldatuak dira. Emakumea, natura eta makina esanguraz osoturiko korapilo erraldoi baten bilakatu dira, eta korapilo hori askatzeko eta “ulertzeko” arrotzatzea izan leike tresna egokia, beste ikusmolde ezberdinetatik reinterpretatzea. Aldaketa teknologikoak, internet, sare sozialak, software libreak emakumearen berregitea sortzen dute.

Donna Harawayk 1991ean “Manifeto Cyborg” idatzi zuen, bertan generoarekiko kodeak nola deskodifikatu daitezkeen azaltzen zuen, teknologiaren bitartez eginiko deskodifikazioa hain zuzen ere: teknoliberazioa. 1991eko (eta gaur egungo) informatikaren dominazioa salatzen zuen, baia nola dominazio horri buelta eman litzaiokeen azaltzen zuen manifestuan.

“Donde hay poder hay resistencias, y las resistencias las encarnan esos hackers nocturnos instalados en el lado oscuro de las nuevas tecnologías, ambiente que la narrativa cyberpunk recoge tan bien en películas y novelas. Postmodernidad significa que habitamos, sufrimos y gozamos en un mundo desintegrado y ruinoso, donde el propio yo está fragmentado, hecho pedazos, y donde la tecnociencia, el ciberespacio, abren rincones habitables y relativamente seguros, si sabes construirte una identidad virtual, anónima. El nik, el alias, señala tu identidad. Nada de la vida real merece ser migrado al ciberespacio.”

(Xoy1 2010, 69)

Honek teknoliberazioaren kontrako ideia dakar, baina planteamendu honek bi aurpegi dauzka, alde batetik Harawayk salatutako dominazioa baina beste aldetik proposaturiko deskodifikazioaren, dominazioaren eta kodearen desegi-

tea eta berregiteari erreferentzia egiten dio. Errealitatearekiko harremana eta errealitatearen eztabaida sortarazten du. Errealitateak “ni” ezberdinak sortzen ditu XXI. mendean, “ni” ezberdinek errealitate ezberdinak dakartzate, eta errealitatearekiko harreman berriak eta anitzak sortzen dira. Gure errepresentazioekin bizi gara une oro, gure harremanen bitartekariak eta eragileak interfaz-eak eta pantailak dira. X0Y1 liburuan dioten bezala; errealitatea simulakro bat da: *“Haciendo del Nick un simulacro del yo virtual liberado”* (Xoy1 2010, 69).

Esan bezala emakumea bere bizitzako ekoizlari bihurtu da, eta teoriko ezberdinen ustetan (Martí Perán, Remedios Zafra, Donna Haraway) emakume guztiak gara gure bizitzaren ekintzaile, geure “ni”-aren ekoizlariak gara, eta “ni” hori sortzeko enpresan ekoizlariak izateaz gain, identitatearen sortzaileak garen heinean gure bizitza errekurtso moduan erabiltzen dugu, ideiekin komunikatu, lan egin eta bizi behar dugu, identitateak sortzeko ideiak bait direlako daukagun errekurtsorik nagusiena. Geure bizitzaren ekoizpen hortan murgildurik dihardugu egunean 24 orduz, 365 egun urtean. Eta Perán-ek zioen “Do It Yourself” (doy it by ourselves) mugimendu honetan artistak dira adibiderik garbiena.

Idea honetatik abiatuz Remedios Zafarren eta Virginia Wolf-en “konektaturiko gela propioa”-ren teoria ildo beretik doa. Virginal Wolf-ek zioen gela propio bat eukitzea eta urtero diru-sorrera kopuru finko bat eukitzea beharrezko bi baldintza nagusienak zirela emakumea modu autonomoan sormenera dedikatzeko. Horrela denbora, kontzentrazioa eta espazioa eukiko lituzke sormenean murgiltzeko. Zafrak ideia hau hartu zuen, gela propioarena (esfera pribatuarena) eta sare-kulturan kokatu zuen testuingurua.

“Emancipación, concentración y producción artística a través de las redes, como las posibles formas de neutralización, aislamiento e invisibilización derivadas de la reconfiguración de estos espacios.”

(Xoy1 2010, 82)

Gaur egun esfera pribatua esfera publikoa ere delako, sare sozialak, interneta orohar. Feminismoa eta ziberespazioa daukaten harremanagatik sortu zen ziberfeminismoa, esfera publikoa den esfera pribatutik borroka egiteko eta politika identitarioak sortzeko, desagiteko eta berregiteko asmoarekin. Ziberespazioan, ziberkulturan, geure ziberlogeletan izateko forma barriak, alter egoak, nick-ak asmatzen ditugu. Era honetan nahitanahiez eta era

inkontzientean interneten izateko era ezbardinak arakatzen ditugu, sormen espazio birtual erraldoian bizitza berregiten dugu eta kodeak sortzen ditugu. Artea sormen espazioa eta errepresentazioa baldin bada, interneta ere bai.

“(...) re-crear el cuarto propio como un cuarto propio conectado que contribuya a la emancipación pero también a la práctica profesional artística de las mujeres, no es sólo un reto pendiente como mujeres conectadas y habitantes de internet, sino un ejercicio creativo que nos exige “imaginar” como primer paso para construir nuestros espacio e historias”.

ZIBERFEMINISMOAREN SORRERA

Ziberfeminismoa 90ko hamarkadan sortu zen, teknologiaren esparruan gauzaturiko praktika eta teoria feministak eukitako bultzadaren eraginez. Informazio eta komunikazio teknologiek (IKT) ziberfeminismoaren lehen urratsak sortu zituzten. Era berean, 90ko hamarkadan lehen aipaturiko Manifesto Cyborg argitaratu zen (Haraway 1991) eta feminismo korronte berri bat hedatu zuen. IKT-ek identitateak kulunkan jartzen hasi zituzten. Teknologia berak gizartea aldatzen du eta gizarteak teknologia aldatzen du era berean, simbiosi eta dialektika horretan non gizartea aldatua eta baldintzatua den generoaren muga bigun eta moldagarriak azaleratu ziren. Aldi berean Sadie Plant britainiar filosofoa ziberfeminismo hitza erabiltzen hasi zen eta Australian lehenengo artisten kolektibo ziberfeminista sortu zen: VNS Matrix.

VNS Matrix artisten kolektiboaren lana ziberfeminismoaren adibiderik garbiena izan leike. 1993an hasi ziren lanean “All new gen “deituriko instalazioarekin/ game art-arekin Experimental Art Foundation Gallery-n Adelaidan aurkeztua².

“Welcome to the world of ALL NEW GEN: the radically transgressive, interactive computer game for non-specific genders. Thank you for playing. You are invited to join All New Gen and her DNA Sluts—the super powerful Patina de Panties, Dentata, and the Princess of Slime—in their battle against Big Daddy Mainframe and his technobimbo sidekicks—Circuit Boy, Streetfighter and other total dicks—whom you will encounter in the Contested Zone. This

is a zone where gender is a shufflable six-letter word and power is no longer centered in a specific organization”³.

Harawayren manifestoaz sorturiko eraginez ziberfeminista aitortu zuten euren korrontea eta testuingurua, eta gerora “cyberfeminist manifesto for the 21st century” (1991) idatzi eta argitaratu zuten. VNS matrix kolektiboaren leloa hau zen: “the clitoris is a direct line to the matrix”.

iturria: <http://i0.wp.com/vnsmatrix.net/wp->

Beste alde batetik, Sandy Stone pentsalari transexualak “Will the Real Body Please Stand Up?” (1991) idatzi zuen, ziberespazioa, desira eta gorputz birtualaren arteko ikerketa lana zen, bertan 90. hamarkadako eztabaidak azaleratu zituen gorputza eta gorputza teknologikoa hausnarketan ardatz izanik, sistema binarioak (natura/kultura, emakumea/gizona, etabar) eginkizun argi bat zeukatela aldarrikatu zuen: “estrategia para mantener las fronteras con fines políticos y económicos, y por tanto para generar significados”.

Old Boys Network beste kolektibo ziberfeminista bat zen eta 1997an “100 anti-thesis” egin zuten, bertan zer ez zen ziberfeminismoa idatzi zuten. IKT-ak

sistema binarioak suntsitzeko gaitasuna goraitatu zuten: gorputza-burua, emakumea-gizona, natura-makina...

Gaur egun ziberfeminismoan diharduten hainbat kolektibo daude SubRosa, WEbGrrls, Dolore's Bullimic Breakfast, FEMEN, Old Boys Network etabar.

(iturria:<https://media.licdn.com/mpr/mpr/AEEAAQAAAAAAArPAAAAJDEyYTE2MTI2LTU2NTIiING-Y2OS04YTFmLTc0N2lyZjNmNTk0OA.jpg>)

UN WOMEN eginiko kanpainia da, bertan matxismoa salatzen duen googlen-en burututako bilaketak erakusten zituen. Internetak identitate eza sorrarazten du eta aldi berean betiko aurreiritziak ustartzen ditu, bi norabideak bultzatzen ditu internetak, beraz konektaturiko gela propioan ekoizten dugun edukia eman beharko litzaiokeen garrantzia nabarmentzen du ziberfeministek. Kritika barik joku sinbolikoak eta generoen ohiko klitxeak indartu daitezkeelako eta egitura digitalak sujetu konektatuaren ekintzak baldintzatu ahal dituelako. Guk sortzen dugu edukia, gu gara edukia beraz erabaki beharko genuke edukia norantzako joeran kokatzen den. Sarean errepikapena indartu egiten da, modu honetan esangurak ustartuz eta kodeak eta aurreiritziak mantenduz, teknologia berriek eragindako abiadura eta denbora gestionatzeko modu berriak ez zaio hausnarketak behar duen denborari garrantzia ematen, gure burua ekoizteko jardueran murgildurik hausnarketarako denbora topatzea geroz eta zailago bihurtu delako. Horregatik sareak denbora gestionatzeko era berriak sortu ditu, denbora eta espazio berriak, bizitzeko era berriak.

ARTEAREN EGINKIZUNA ZIBERFEMINISMOAN

Ziberfeminismoak artearen bitartez kontraesanak azaleratzen ditu, semiotikaren aldakortasuna gailentzen du, harremanak eraldatzen eta eztabaidatzen ditu, identitateen eta mugen plastikotasunarekin jokatzeko du eta arauen elastikotasuna hausturara eramaten du edo eraman beharko luke. X0Y1 liburuan teknologiarekin lan egiten duten artisten lan egiteko era ezbardinak pilatzen dira:

1. Parodia eta erresistentzia: pentsamendu eta diskurtsoen forma dominanteak errepikatzen dituzten errepresentazio eta idazketa moduak iraultzea.
2. Kolektibotasuna.
3. Alderantzikagarritasuna: bestearen tokian jartzeko gaitasuna (“hacer nos otro”, “reconocer el otro interior”, arrotzatea).
4. Performatibitatea: esanahiak ez dira irmoak, errepikapenarekin indartzen dira, mantentzeko berretsi behar dira.
5. Apropiazioa/jabetzea. Irudi, testu, soinuen jabetzea eta eraldatzea, kodeak desegitea eta berregituratzea.

Ziberfeminismoak artea eta teknologiararen arteko harremanak zehazten eta eraldatzen ditu, nahiz eta esparru ezberdin bi hauek kontrako itxura euki gaur egun euren arteko harremana geroz eta estuagoa da, postmodernitatean eta posthumanitatean euren arteko mugak bat egiten dute.

Datu kurioso bat aipatzearren, japoniarrez interneten beraien burua emakumezkoztat aurkezten duten gizonentzako hitza badago: *Nekama*. Hizkuntzen eboluzioaren adibide garbia da hitz hau. Ryoko Asai ikertzailearen “*Nekama: living with another gender On The Net*” ikerketan Asai-k egiaztatzen du *Okama* hitzatik datorrela. *Okama* gay edo trabesti esan nahi du eta *Okama on The Net* esaldiaren laburpena da.

SEMIOTICSOFTHEKITCHEN.COM

“Semioticsofthekitchen.com” Martha Rosler-en “Semiotics of the kitchen” (1975)-en berrinterpretazio bat da, non objektuen eta ekintzen arteko harremanen aldaketa gailendu nahi den, aro digitalak izandako eragina isladatzeko asmoarekin egina.

Aro digitalean eginiko berrinterpretazio honek sukaldean (kasu honetan sukalde digitalean) emakumeak duen rola eta izaera isladatzen du. Sukaldeko terminologia sinbolikoak, Rosler-ek sortu zuen moduan, emakumea elikagai ekoizpenaren eta subjektibitate zapalduen ikurran bilakatzen du. Kasu honetan emakumea bilakaera berdina pairatzen du baina *new media* ekoizpena sistemaren adierazgarri moduan. Normalean ordenagailuan eginiko ekintzak (“download”, “upload”, “move to desktop”, “save”, etabar) sukaldean performatibizatuak dira jatorri mexikarra duen estatubatuar gazte baten bitartez.

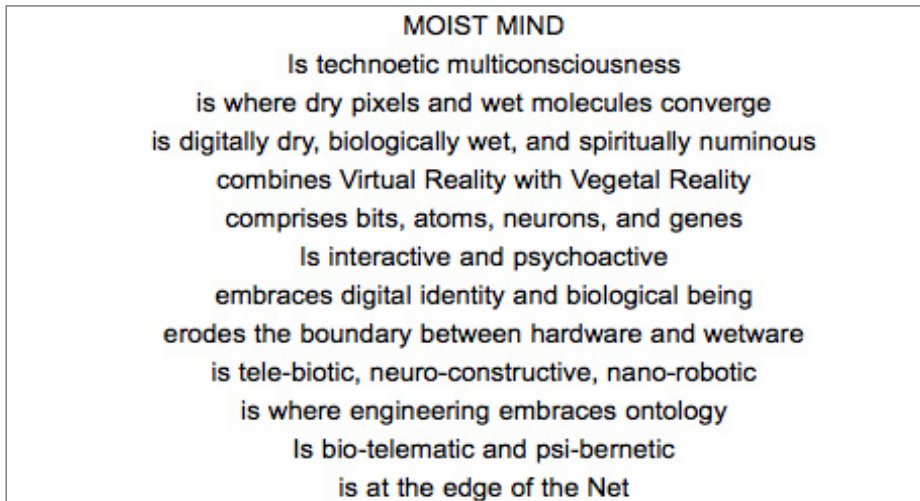
<https://www.seditionart.com/futurefest/collection/future-work>

KONKLUSIOA

Ez gara ordenagailuarekin komunikatzen baizik eta digitalki kodifikaturiko kulturarekin, elkarrekintzarako modu berriak sortu dira eta hauekin batera denbora eta espazio anitzak. Elkarrekintzarako modu bakoitzak subjektibitate uga-

riak sorrarazten ditu aldiberean, sujetu/erabiltzaile bakoitzak bere espazioa eta denbora propioa sortzen du.

Inguru artistikoen barne sujetuak kontzeptualki interaktibitate esparru ezberdin berrietara hedatzen ari dira. Elkarrekintza espazio hauek (instalazio interaktiboak, espazio inteligenteak, errealitate birtuala, interface informatikoekin eginiko inguru interaktibo oro) pertzepzioak hedatu eta denboran luzatu egiten dituzte. Kasu gehienetan inguru interaktibo hauetan elkarrekintzarako arauak argi antzeman daitezke, beste batzutan ez horrenbeste. Hala ere, gehienetan elkar-ekintzarako forma berriak forma arrotzak izaten dira. Digitalizazioaren barne dagoen gizartea digitalizazioaren barne dagoen artearen bidez arrotzatze prozesuak bizi dezake. Pertzepzio ugari eta jokatzeko forma ugari berriak bilatuz. Datuen subjektibitatean murgildutako gizartea datuen arrotzatze prozesuak gauzatzea izan leike arte digitalaren erantzukizun bat. Praktika digi-

https://monoskop.org/images/2/29/Ascott_Roy_ed_Art_Technology_Consciousness_Mind_Large.pdf?literal-ignore=true

tal feministak gauzatzeko erantzukizuna kasu honetan. Sujetu teknologikoa mundua interfaz aldakor eta autogeneratibotzat somatzeko gaitasuna dauka eta prozesu horretan sentsibilitate eta inguru ezberdinak sortzen ditugu.

100 anti-theses cyberfeminism is not...

cyberfeminism is not a fragrance
cyberfeminism is not a fashion statement
sajbrfeminizm nije usamljen
cyberfeminism is not ideology
cyberfeminism nije aseksualan
cyberfeminism is not boring
cyberfeminism ist kein gruenes haekeldeckchen
cyberfeminism ist kein leerer kuehlschrank
cyberfeminism ist keine theorie
cyberfeminism ist keine praxis
cyberfeminism ist keine traditio
cyberfeminism is not an institution
cyberfeminism is notusing words without any knowledge of numbers
cyberfeminism is not complete
cyberfeminism is not error 101
cyberfeminism ist kein fehler
cyberfeminism ist keine kunst
cyberfeminism is not an ism
cyberfeminism is not anti-male
sajbrfeminizm nije nesto sto znam da je
cyberfeminism is not a structure
cyberfeminismo no es uns frontera
cyberfeminism nije poslusan
cyberfeminism nije apolitan
cyberfeminisme is niet concreet
cyberfeminism is not separatism
cyberfeminism is not a tradition
cyberfeminism is not maternalistic
cyberfeminisme id niet iets buitenlands
cyberfeminism is not without connectivity
cyberfeminismus ist nicht mehr wegzudenken
cyberfeminismus ist kein oxymoron
cyberfeminism is not on sale
cyberfeminism is nor for sale
cyberfeminismus ist nicht gut
cyberfeminismus ist nicht schlecht
cyberfeminismus ist nicht modern
cyberfeminismus ist nicht post-modern
cyberfeminism is not natural
cyberfeminism is not essentialist
cyberfeminism is not abject
cyberfeminism is not an avatar

cyberfeminism is not an alter ego
cyberfeminismus ist nicht truegerisch
cyberfeminismus ist nicht billig
cyberfeminismus ist nicht willig
cyberfeminisme n'est pas jaloux
cyberfeminism is not exclusive
cyberfeminism is not solid
cyberfeminism is not genetic
cyberfeminismus ist keine entschuldigung
cyberfeminism is not prosthetic
cyberfeminismo no tiene cojones
cyberfeminisme n'est pas triste
cyberfeminisme n'est pas une pipe
cyberfeminism is not a motherboard
cyberfeminism is not a fake
cyberfeminism nije ogranicen
cyberfeminism nije nekonfliktan
cyberfeminism nije make up
cyberfeminism nije zatvoren prozor
cyberfeminism is not a lack
cyberfeminism is not a wound
cyberfeminism is not a trauma
cyberfeminismo no es una banana
cyberfeminism is not a sure shot
cyberfeminism is not an easy mark
cyberfeminism is not a single woman
cyberfeminism is not romantic
cyberfeminism is not post-modern
cyberfeminism is not a media-hoax
cyberfeminism is not neutral
cyberfeminism is not lacanian
cyberfeminism is not nettime
cyberfeminism is not a picnic
cyberfeminism is not a coldfish
cyberfeminism is not a cyberepilation
cyberfeminism is not a horror movie
cyberfeminism is not science fiction
cyberfeminism is not artificial intelligence
cyberfeminism is not an empty space
cyberfeminism is not immobile
cyberfeminism is not about boring toys for boring boys
cyberfeminismus ist keine verlegenheitsloesung
cyberfeminism is not a one-way street
cyberfeminism is not supporting quantum mechanics

cyberfeminism is not caffeine-free
cyberfeminism is not a non-smoking area
cyberfeminism is not daltonistic
cyberfeminism is not nice
cyberfeminismo no es callado
cyberfeminism is not lady.like
cyberfeminismus ist nicht arrogant
cyberfeminismus ist keine nudelsauce
cyberfeminism is not mythical
cyberfeminism is not from outer space
cyberfeminismo no es rock 'n roll
cyberfeminism is not dogmatic
cyberfeminism is not stable
cyberfeminism has not only one language

Eranskina

100 ANTI-THESIS- OBN KOLEKTIBOA – Kassel, Documenta X (1997)⁴. Lehenengo nazioar-
teko topaketa ziberfeminista⁵.

Erreferentziak

- Haraway, Donna J. 1991. "A cyborg manifesto: Science, technology, and socialist-feminism in the late Twentieth Century". En: *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*, 149-81. New York: Routledge
- Internacional Ciberfeminista. (1997) 2011. "'100 anti-theses cyberfeminism is not...!'. Primer Encuentro Internacional Ciberfeminista en la Documenta X de Kassel". *Asparkia Investigación Feminista* 22:153-6. <http://www.e-revistas.uji.es/index.php/asparkia/article/view/605/515>
- Llop Rodríguez, Neus. 2017. "Trans-hack-gogía: Transfeminismos, ética hacker y pedagogía mutante-queerRES"- RES Revista de Educación Social 24. <http://www.eduso.net/res/24/articulo/trans-hack-gogia-transfeminismos-etica-hacker-y-pedagogia-mutante-queer-trans-hack-gogia-transfeminismos-ethical-hacker-and-mutant-queer-pedagogy>
- Pechblenda. 2015, "Trans hack feminista". *Pechblenda.hotglue.me*. <https://pechblenda.hotglue.me/?transhackfeminismo>
- Perán Rafart, Martí. 2016. *Indisposición general: Ensayo sobre la fatiga*. Hondarribia, Gipuzkoa : Hiru
- Vergés Bosch, Núria, Eva Cruells López & Alex Hache. 2009. "Ciberfeminismo de Investigación: El caso de Donestech". *x0y1.net/proyectos*. http://x0y1.net/proyectos/?page_id=238
- VNS Matrix (Kolektiboa). 1991. "Cyberfeminist manifesto for the 21st Century". *Sterneck.net*. <http://www.sterneck.net/cyber/vns-matrix/index.php>
- Zafra Alcaraz, Remedios, coord. 2010. *Xoy1: Ensayos sobre género y ciberespacio*. Traduce, Natalia Pérez-Galdós. Madrid: Briseño. www.x0y1.net/ebook/ebook_X0y1_GC.pdf

- Zafra Alcaraz, Remedios. 2010. *Un cuarto propio conectado: (Ciber)espacio y (auto)gestión del yo*. Madrid: Fórcola
- 2011. "Post-utopía Red: Aproximaciones desde el arte feminista". En: *Producción artística y teoría feminista del arte: Nuevos debates 2 [Ekoizpen artistikoa eta artearen teoria feminista: Eztabaida berriak II]*, Xabier Arakistain & Lourdes Méndez, dirs. Vitoria-Gasteiz: Montehermoso
- 2015. *Ojos y capital*. Bilbao: Consonni

Notas

- ¹ *Wikipedia*, s.v."ciberfeminismo", azken aldaketa, 2017ko ekainaren 21an, <https://es.wikipedia.org/wiki/Ciberfeminismo>
- ² <http://vnsmatrix.net/all-new-gen>
- ³ https://en.wikipedia.org/wiki/VNS_Matrix_-_cite_note-6
- ⁴ Documenta. 1997. Kassel. https://www.documenta.de/es/retrospective/documenta_x
- ⁵ <http://www.obn.org/cfundef/100antitheses.html>

(Artículo recibido 02-05-17; aceptado 09-06-2017)